

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ – ЕЛБАСЫНЫҢ ҚОРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘДІЛЕТ МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ

Ғылыми-практикалық түсіндірме

Астана
2018

ӘОЖ 342 (035.3)

КБЖ 67.400.1

Қ 18

**Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасының Қоры
Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі
Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі**

Редакциялық алқа:

Жетекшісі – Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті –
Елбасының Қоры Атқарушы директорының орынбасары,
заң ғылымдарының докторы, профессор

И.И. Рогов

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің

Қ.Ә. Мәми

Төрағасы, заң ғылымдарының докторы, профессор

М.Б. Бекетаев

Қазақстан Республикасының Әділет министрі

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің мүшесі,

В.А. Малиновский

заң ғылымдарының докторы, профессор

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің экс-мүшесі,

С.Н. Сәбікенов

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының

академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің мүшесі,

У. Шапак

заң ғылымдарының докторы, профессор

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі

Б.М. Нұрмұханов

Аппаратының басшысы, заң ғылымдарының кандидаты

М. Мұртазин

Конституциялық Кеңес Аппаратының бас консультанты

Жұмыстарды үйлестіру және Қазақстан Республикасының
Конституциясына түсіндірмені топтастыру жөніндегі кеңесші
(Үйлестіруші), заң ғылымдарының докторы, профессор

Е.М. Абайділинов

Қ 18 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме.

– Астана, 2018. – 664 б.

ISBN 978-601-06-4945-3

«Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме» монографиясын шығару қажеттігі елімізде 2015 жылы басталған ірі өзгерістерге, атап айтқанда, 2017 жылғы конституциялық реформаға сәйкес мемлекеттік билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлуге, жаңа заңдар қабылдануына және «Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» Ұлт жоспарын жүзеге асыру бойынша қолданыстағы құқықтық актілерге түзетулер енгізілуіне, өзге де түрлендірулерге байланысты туындады.

Монографияны Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Қорының, Президент Әкімшілігінің, Парламент Палаталарының, Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы Соттың, өзге де орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың қызметкерлерінен, сондай-ақ конституциялық құндылықтарды іске асырумен тікелей айналысып жүрген отандық және шетелдік ірі заңгер-ғалымдардан, тәжірибелі практиктерден құралған авторлық ұжым дайындады.

Түсіндірмеде жаңа заңнама мен заманауи заң теориясы ескеріле отырып, Конституция құндылықтарының, ережелері мен нормаларының ғылыми-құқықтық мазмұны ашылған.

Кітап конституционализм, қолданыстағы заңнама және оларды қолдану практикасы мәселелерімен қызығатын кең оқырман қауымына арналған.

ӘОЖ 342 (035.3)

КБЖ 67.400.1

ISBN 978-601-06-4945-3

© Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасының Қоры, 2018

© Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі, 2018

© Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі, 2018

Конституция баптарына түсіндірменің авторлары:

- Айтқожин Қ.К.* – 5 (*Ө.Ш.Жалаиримен* тең авторлықта);
Артемяева Е.А. – 18 (*Ұ.М.Стамқұловпен* тең авторлықта);
Арутюнян Г.Г. – 17;
Асанов Ж.Қ. – 83;
Әбдірахманов Қ.Қ. – 8;
Әбішев Х.Ә. – 21;
Әлібаева Г.А. – 88;
Байбек Б.Қ. – 87;
Байділдинов Д.Л. – 31, 38;
Балтабаев Қ.Ж. – 13;
Бекетаев М.Б. 64 – 70;
Белоруков Н.В. – 39;
Біртанов Е.А. – 29;
Бычкова С.Ф. – 14;
Вельчев Б. – 15;
Дауылбаев А.Қ. – 16;
Дәуленов М.М. – 30 (*Т.М.Нәрікбаевпен* тең авторлықта);
Донақов Т.С. – 40;
Дүйсенев Е.Е. – 3;
Дүйсенова Т.Б. – 28;
Ермекбаев Н.Б. – 22;
Жайылғанова А.Н. – 23;
Жақаева Л.С. – 90, 91 (*М.А.Сәрсембаевпен* тең авторлықта), 92,98;
Жалаири Ө.Ш. – 5 (*Қ.К.Айтқожинмен* тең авторлықта);
Жанұзақова Л.Т. – 89;
Жұмақанов В.З. – 36;
Имашев Б.М. – 41, 51, 52;
Исекешев Ә.Ө. – 85;
Қасымбеков М.Б. – Кіріспе, 9;
Қасымов Қ.Н. – 34;
Қаудыров Т.Е. – 6;
Қожамжаров Қ.П. – 35;
Құл-Мұхаммед М.А. – 7, 93;

- Малиновский В.А.* – 44 (*Р.Ж.Мұқашевпен және Д.Қ.Мыңбаймен тең авторлықта*) 45,46 (*Ә.А.Темірбековпен тең авторлықта*), 94, 94-1;
Мәми Қ.Ә. – 75– 80;
Меркель И.Д. – 11;
Мұқашев Р.Ж. – 44 (*В.А.Малиновскиймен және Д.Қ.Мыңбаймен тең авторлықта*);
Мұхамедиұлы А. – 37;
Мұхамеджанов Б.Ә. – 42, 43, 47, 48;
Мыңбай Д.Қ. – 44 (*В.А.Малиновскиймен және Р.Ж.Мұқашевпен тең авторлықта*);
Назарбаева Д.Н. – 27;
Нәрікбаев Т.М. –30 (*М.М.Дәуленовпен тең авторлықта*);
Нығматулин Н.З. – 50, 53, 56, 57, 59, 61;
Нұрмағамбетов А.М. – 24;
Нұрмұханов Б.М. – 25;
Папуашвили Г. – 26;
Рақышева Ә.Ф. – 10;
Рогов И.И. –71-74;
Сәбікенов С.Н. – 1;
Сәбитова А.Ә. – 32;
Сәрсембаев М.А. – 91 (*Л.С. Жақаевамен тең авторлықта*), 95;
Сартаев С.С. – 2;
Смолин А.С. – 82;
Стамқұлов Ұ.М. – 18 (*Е.А.Артемяевамен тең авторлықта*);
Темірбеков Ә.А. – 46 (*В.А.Малиновскиймен тең авторлықта*), 19;
Тоқаев Қ.К. – 49, 54, 55, 58, 60, 62, 63;
Ударцев С.Ф. – 4;
Федотова З.Л. – 33;
Хабриева Т.Я. – 81;
Шәкіров А.О. – 12;
Шапак У. – 20;
Шәріпова З.Т. – 96, 97.

4-бап

1. Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық

¹Салыстырмалы конституциялық құқық.-М., 1996. – 165-б.

²Сол жерде, 166-б.

Кенесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады.

2. Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады.

3. Республика бекіткен халықаралық шарттардың Республика заңдарынан басымдығы болады. Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылу тәртібі мен талаптары Республиканың заңнамасында айқындалады.

4-баптың 3-тармағы 2017 жылғы 10 наурыздағы Заңның редакциясында жазылған.

4. Барлық заңдар, Республика қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады.

4.1. Құқық – өзіне мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық актілерінен басқа, сондай-ақ объективті бар түпкілікті құқықтың табиғи негіздерін, дәстүрлі құқықты, прецеденттік құқықты, халықаралық-құқықтық актілерді, нормативтік-шарттық құқықты, құқықтық доктринаны қосатын күрделі және көпаспектілі құбылыс. Түрлі тарихи кезеңдерде құқық нысанының рөліне (соның ішінде, ресми танылған) судьялардың құқықтық санасы, белгілі заңгерлердің пікірлері және т.б. иелік етеді.

Құқықты заң шығаруға, түсінік беруге және құқықты іске асыруға қатысатын қоғам, мемлекет және жекелеген адамдар құрады. Адамзат дамуына, олардың табиғат пен қоғам заңдарын танып білуіне, жер шарын игеруіне қарай құқықтық реттеу ауқымы өседі, құқықтың ғылыми-техникалық, экологиялық, ғарыштық және өзге де аспектілері маңызды мәнге ие болады, осы күрделі дамиды құбылысты түсіну тереңдейді. Адамзат өркениетінде құқық орталығында адам, оның басқа адамдармен және табиғатпен қарым-қатынасы, оның бостандығы, құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудан жаһандық экономикалық, қаржылық, саяси, құқықтық және өзге де жүйелерге дейін – адамзат қоғамының тіршілік өміріндегі барлық деңгейінде қарым-қатынастардың үйлесімдігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мемлекеттік институттар мен саяси жүйелердің құзыретін, құрылымы мен қызметін айқындайтын қағидаттар мен нормалар орналасқан.

ҚР Конституциясының 4-бабының 1-тармағында конституциялық құқық теориясы үшін түбегейлі мәні бар ережелерді бекітілген: «Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес

заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады.».

Осы тармақта Қазақстандағы қолданылып жүрген құқықты теріске шығаруға әрекет жасалған. Осы әрекет құқықты құқықшығармашылығы субъектілерін ішінара ресми кеңейту үшін заңнамалық және атқарушылық биліктің нормативтік актілеріне ғана құқық мәліметтерінің қалдығы ретінде дұрыс, ол заң практикасы үшін де, әсіресе, қазіргі заманғы қарқынды кезеңде маңызды. Дегенмен, нақты құқық ҚР Конституциясының 4-бабының 1-тармағында сызылған ауқымнан неғұрлым кеңірек. Мысалы, егер кез келген Азаматтық кодекстің, соның ішінде, ҚР АҚ Жалпы бөлімін ашса, онда бірқатар баптардан дәстүрлерге, азаматтық-құқықтық қатынасты реттейтін іскерлік айналым дәстүрлеріне жасалған сілтемелерді көруге болады. Дәстүрлі құқық – ұзақ уақыт бойы бағаланбай келген құқықтың дербес көзі, ол осы күнге дейін толық ақталмаған күйде қалып отыр. Дәстүрлі құқық – заңнамалармен салыстырғанда аз қалыптасқан және өте икемді құқық, бұл ретте – ол құқықтың дамушы нысаны. Қазіргі заманғы дәстүрлі құқық азаматтық, отбасылық, әкімшілік құқықта бұрынғы ғасырлар мен онжылдықтардың дәстүрлі құқықтарынан елеулі түрде ерекшеленеді.

Қазіргі заманғы ғылыми әдебиеттерде құқықты түсінуге синтетикалық (интеграциялық) көзқарас таралған. Осындай көзқарас нысанның және мазмұнның біртұтастығын білдіреді, сондай-ақ құбылыс ретінде құқықтың күрделі құрамы мен көпаспектілігін ескереді. Бұл ретте, құқыққа құқықтық сананың (құқықтық доктринаның) және құқықтық қатынастың, дәстүрлі және прецеденттік құқық нормалары, заңнамалардың құқықтық принциптері мен құндылығы, мәтіні, табиғи-құқықтық негіздердің, халықаралық-құқықтық актілердің элементтері қосылады¹

С.С.Алексеев негізі конституция болып табылатын құқықтық реттеу мен позитивтік құқықтың өзінше бір алдыңғы негізін *табиғи құқықтың* құрайтынына назар аударған². Табиғи құқық құқықтық реттеу жүйесінің негізіне жатқызылған, «табиғи, экономикалық, саяси ортаның,

¹Қараңыз, мысалы: *Мальцев Г.В.* Құқықтық түсіну. Көзқарастар және проблемалар. М., 1999. – 419 б.; Пісіп өнген проблемалар ретіндегі интегралды юриспруденция (*В.Г. Графский, А.В. Поляков, И.Ю. Козлихин, И.Л. Честнов, В.В. Лазарев* мақалалары) // Ресейдегі құқық философиясы: тарих және бүгінгі заман. Академик В.С. Нерсисянцты еске алу бойынша үшінші философиялық-құқықтық оқу материалдары/ жауапты. ред. *В.Г. Графский*. М.: 2009. 220-270 б). *А.В.Поляков, Е.В.Тимошина*. Құқықтың жалпы теориясы: Оқулық. – СПб: Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің баспа үйі, 2005.-472-б. – 58-б және т.б.; *А.В.Поляков* Коммуникативтік құқықтық түсіну: таңдамалы еңбектер. – СПб: «Алеф-Пресс» Баспа үйі ЖШҚ, 2014–575.

²*Алексеев С.С.* Құқық: әліпби – теория – философия: Кешенді талдау тәжірибесі. М.: 1999. 420-б.

бүкіл әлеуметтік өмірдің пісіп жетілген талаптары» кейбір бастапқы нормативтік бастамалары «ақылдың арқасында күш алады»; табиғи құқық арқылы «заңды нормативтік ұйғарымдардың тініне адамдардың табиғи өмірлерінің түпкілікті талаптарына негізделетін ой-сана идеясы енгізілуде»¹.

Табиғи құқық онсыз олардың тіршілік етуі мүмкін емес адам табиғаты және қоғаммен байланысты құқықтың іргелі қағидаттарынан, адамның негізгі құқықтарынан, әлеуметтік топтар және адамзаттан тұрады. Табиғи құқық жазылмаған ауызша нысанда (оның ішінде жазылмаған дәстүрлі құқық нормалары), сол сияқты құқықтық доктринада, саяси-құқықтық құжаттарда жазылып, оның адамгершілік бөлігін күшейтіп, заңнамада көрініс табатын жазбаша нысанда беріледі. Құқықтың табиғи бастауын тану – құқық жүйесін, оның жұмыс істеуін, заңнамалардың көпжоспарлы байланыстарын түсіндірудің, оны іске асырудың және құқықтық сананың маңызды элементі.

ҚР Конституциясының 12-бабының 2-тармағында «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» деп жазылған. Осы конституциялық нормада оларды туғаннан бастап иеленуі және олардан айыруға болмайтындығы сияқты адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының маңызды қасиеттері, іс жүзінде – олардың табиғи құқықпен байланысы тіркеледі².

¹ Сол жерде. 420 – 421-б. Сондай-ақ, қараңыз: *М.Н.Марченко*

² Әдебиетте табиғи құқықты әлеуметтік-мәдени түсіндіру кездеседі. «Әдетте, адам құқығы – табиғи деп аталады, деп жазады В.А.Четвернин, бірақ бұл олардың тікелей мәнінің – табиғи, алдын-ала немесе әркімге туғаннан берілгендігін білдірмейді. Адамның құқығы, жалпы басқа да құқықтар сияқты әлеуметтік-мәдени құқық, бірақ табиғи құбылыс емес, сол немесе басқа да құқықтар адамға «адам боп туғаннан бастап» тиісілі емес, ал осындай құқықтар әрбір адамға танылатын осындай социумда (осындай социумда болуына байланысты) туғаннан бастап тиесілі». Қараңыз: В.А.Четвернин. Адам құқықтарын либертарлық-құқықтық түсіндіру// Ресейдегі құқық философиясы: тарих және бүгінгі заман. Академик В.С. Нерсесянцты еске алу бойынша үшінші философиялық-құқықтық оқу материалдары/ жауапты. ред. В.Г. Графский. М: Норма, 2009. 181-182-б.

Ю.В.Тихонравов табиғи құқықты құқықты өзін-өзі регламенттеу негізі ретінде қарастырады: «Табиғи құқық құқық үшін құқық немесе метақұқық, яғни оған адамды мәжбүрлеуге болатын (немесе тіпті қажет), ал оған мәжбүрлеу ешқандай мүмкін емес (сондай-ақ мәжбүрлеу әдістері мен рәсімдерін іріктеу) – құқықтық жүйелерді орнату үшін жалпы қағида болып табылады. Басқаша айтқанда, бұл – құқықтың өзін-өзі регламенттеуі». Қараңыз: Ю.В.Тихонравов Құқық философиясының негіздері. Оқу құралы. М:Вестник, 1997. 399-б.

В.Д.Зорькиннің адам құқықтары мен бостандықтарының және адамның табиғи құқықтары мен бостандықтарының арақатынасы туралы, индивид құқықтары мен бостандықтарын шектеу және оның міндеттері туралы ойлары қызығушылық тудырады. Қараңыз: В.Д.Зорькин Құқық қиялы жөнсіздікті тудырады//Ресей газеті. 2017 жылғы 6 маусым. <https://rg.ru/2017/06/06/valerij-zorkin-son-prava-rozhdaet-proizvol.html> (28.06.2017 ж.).

Қазақстанда соңғы он жыл ішінде құқық жүйесін дамыту, оны жаңғырту үшін көптеген істер атқарылды. 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында «Сонымен қатар, әлемдік экономика мен саясатта болып жатқан іргелі өзгерістер, жаһандану процестері, сондай-ақ елдің ішкі даму серпіні қол жеткізгенге тоқмейілсуге мүмкіндік бермейді. Ұлттық құқықтың уақыттың жаңа талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ету, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ХХІ ғасырдың перспективаларына сай келмейтін құқықтық догмалардан түпкілікті арылып, мемлекеттің норма түзушілік және құқық қолдану қызметін одан әрі жетілдіру қажет» деп көрсетілген. Бұл іргелі теориялық проблемаларды әзірлеу қажеттігіне және құқықтың жалпы теориясы мен құқық философиясын дамытудың қазіргі үрдістеріне мұқият қарауға қатысты.

Ғылыми әдіснама мен ғылыми білімді дамытудың жалпы үрдісінде, мысалы, құқықтың икемділігіне, өзгергіштігіне, көпнұсқалылығына, қатыстылығына ерекше назар аударатын постклассикалық құқықтың теориясы, оның табиғи жалпы заңдылықпен байланысы елеулі қызығушылық тудырады. Ол құқық саласын, оның ішінде құқықтық түсінуді теориялық мәнін түсінуде кейбір жаңа мүмкіндіктерге жол ашады¹.

Мемлекеттік құқықтық реттеу мен заң практикасы үшін позитивті құқық заңнаманың маңызы зор². Бұл ретте, қазіргі құқық теориясы заңнама құқықтық мемлекеттің қолданыстағы құқықтың негізгі бөлігі ретінде конституцияға, құқықтың негізгі қағидаттары мен құндылықтарына сәйкес келуі, яғни *құқықтық заңнама* болуы тиіс. Тарих, әсіресе ХХ ғасыр тарихы, құқықтық емес, негізсіз, заңдар нысанындағы құқық емес заңнаманың талай мысалдарынан тұрады (атап айтқанда, фашистік Германия кезеңінде, 1930 – 1950 жылдары КСРО-дағы, кейбір басқа тоталитарлық мемлекеттердегі жаппай қуғын-сүргін). Тарих айыптаған осындай теріс практика мүмкіндігін алып тастау үшін қазіргі конституциялар адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдықтарын, құқықтық, әлеуметтік, демократиялық және зайырлы мемлекеттің, биліктерді бөлу тұжырымдамасын, заңнаманың халықаралық-құқықтық бағдарын және

¹Қараңыз: мысалы: И.Л.Честнов 16-дәріс. Постклассикалық құқық теориясының негізгі сипаттамалары// Қазіргі заманғы құқықтық түсіну: дәрістер курсы/жауапты ред. М.Н.Марченко.М.: Норма: ИНФРА-М., 2016. 283-308-б.; И.Л.Честнов Постклассикалық құқық теориясы. Монография. СПб: «Алеф-Пресс» Баспа үйі, 2012.-650-б.

²Қазіргі конституциялық бақылау органдарының құқықтық түсіну тәжірибесін қорыта отырып, Н.С.Бондарь табиғи және оң құқықтың бастауын есепке алу, «ұлттық конституциялық-құқықтық жүйедегі табиғи-құқықтық және оғ бастаудың теңгерімделген үйлесіміне» ұмтылу және «мүмкін болғанша көбірек, атап айтқанда заңдағы құқықтың неғұрлым толық көрінісін (осы сөздің кең мағынасында)» бір мезгілде қажеттігін тануды атап көрсетті. Қараңыз: Н.С.Бондарь Сот конституционализмі: доктрина және практика: монография. 2-басылым, қайта өнд. М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. 95-б.

басқа бекітеді (ол қалай бекітілген, мысалы, Қазақстан Конституциясының 1 және 3-баптарының нормаларында).¹

ҚР Конституциясының 4-бабының 1-тармағында қолданыстағы құқықтың, соның ішінде, өзге де нысандарды санкциялайтын құқықтардың негізді заңды мәні бар элементтері бекітілген. Баптың ережелері Конституцияны түсіндірген және оған құқық шығармашылығы мен құқық қолданудың сәйкес келуін бағалаған кезде жалпы ұстанымдарды пысықтау үшін маңызды.

Конституцияның 4-бабының мазмұны жүйелі көзқарасқа және құқықты неғұрлым кең ұғынуға бағыттайды. *Барлық жоғары мемлекеттік органдар және елдің мемлекеттік органының барлық жүйесі құқықшығармашылығына – заңнамаларды жасауға және дамытуға қатысады.* Халық биліктің көзі ретінде референдумдарда Конституцияны қабылдайды, құқықтың және мемлекеттің өзге де маңызды мәселелерін шешеді, тікелей сайлау барысында өздерін білдіретін жоғары және жергілікті мемлекеттік органдарды қалыптастырады, мемлекеттік құқық шығармашылық тетігін іске қосады. Парламент Конституцияны, конституциялық заңдарды, кодекстерді, заңдарды және т.б. қабылдайды, өзгертеді. Президент нормативтік жарлықтарды, соның ішінде белгіленген жағдайларда заң күші бар жарлықтар шығарады. Үкімет, Жоғарғы Сот және Конституциялық Кеңес – түрлі нормативтік қаулылар шығарады. Аталған мемлекеттік органдар (мемлекеттік өкілді, атқарушы және сот билігі және өзге де орталық атқарушы және түрлі жергілікті органдар секілді) олардың үстемдігі мен құзыреттілігіне сәйкес нормативтік құқықтық актілердің – кеңінен айтқанда заңнамалардың жүйесін жасау, қолдау, дамыту процесіне қатысады. Нормативтік актілердің осы жүйесі Конституцияға сәйкес келуі және Құқықтық актілер туралы ҚР заңының 7-бабына сәйкес заңдардың үстемдігін ескере отырып жасалуы тиіс.

Конституцияның нормаларын және сот практикасына қолданылатын заңнамалардың мағыналық жағының бағыттарын қорыту және айқындау бойынша ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларын түсіндіру бойынша ҚР КК нормативтік актілерінің ерекше заңды мәні бар². Бұл ретте, «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты заңдардың нормаларын, оның ішінде сот тәжірибесіне қатысты Конституция нормаларын қолдану

¹ В.Д.Зорькин бейнелі байқағандай, – «Сағат тілдері уақытты алға жылжытпайтыны сияқты, заңдар да құқықты құрмайды, – олар тек оның табиғи жүрісін өлшейді. Кейде құқық ретінде қабылдайтын, кездейсоқ мақсаттар мен мезеттік пайда үшін асығыстықта ойлап табылған және қабылданған, басқа ештеңе емес заңдық «спам» болады». Қараңыз: В.Д.Зорькин В.Д.Зорькин Құқық қиялы жөнсіздікті тудырады//Ресей газеті. 2017 жылғы 6 маусым.

²Толығырақ қараңыз: С.Ф.Ударцев. Конституциялық Кеңестің құқықтық позициялары және қолданыстағы құқықты қалыптастыру // [кітаптағы. 3, 3.2-тарау] Қазақстандағы конституциялық бақылау: бекітілген конституционализмнің доктрина және практика: Монография /И.И.Рогов және В.А.Малиновский ред. Алматы: Паритет, 2015. – 135–161б.

мәселелері жөніндегі нормативтік қаулыларды шығаруға өкілетті»¹. Сот практикасының кең және шексіз әралуандығын, оның құқықты іске асырудағы мәнін ескере отырып, ҚР Жоғарғы Соты – осы қызметті дамытудың елеулі әлеуеті бар құқықтарды негізгі шығарушылардың бірі.

ҚР Конституциясының 4-бабының 1-тармағында қолданыстағы құқықты айқындаған кезде «өзге де нормативтік құқықтық актілер» туралы айтылады. Осы ережені неғұрлым нақты түсіндіру ҚР КК 1997 жылғы 6 наурыздағы № 3 қаулысының 2-тармағында берілген: «Конституцияның 4-бабының 1-тармағында көрсетілген құқық нормалары бар басқа нормативтік актілерге мынадай актілер жатады: республикалық референдумда қабылданған актілер, Республика Президентінің 1995, 1996 жылдары шығарған конституциялық заңдар мен заңдардың күші бар жарлықтары, сондай-ақ заң күші бар², Қазақстан Республикасы Конституцияның 61-бабының 2-тармағымен қабылданған жарлықтар, Президенттің жарлықтары, Парламенттің, оның Палаталары мен Республика Үкіметінің қаулылары, министрліктер мен мемлекеттік комитеттердің, ҚР Үкіметінің құрамына кірмейтін орталық, атқарушы органдардың, сондай-ақ ҚР Президентінің конституциялық заң күші бар «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Жарлығының 23 және 24-баптарына сәйкес салааралық үйлестіруді, басқа да атқарушылық және өкім шығару қызметін, арнайы атқарушылық және бақылау-қадағалау қызметін жүзеге асыратын ведомстволардың актілері, жергілікті өкілетті және атқарушы органдардың шешімдері, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шешімдері, сондай-ақ басылуы заңмен белгіленетін актілер».³

Заңнамаларда құқық тараптарының – субъектілерінің қатынасын, олардың топтарының қол жеткен келісімге сәйкестігін реттейтін түрлі деңгейдегі және күрделі үстемдіктегі *шартты құқық* орын алған. Халықаралық жеке құқықта (ҚР АҚ қараңыз) түрлі елдердің заңнамаларымен тараптардың келісімі бойынша таңдау құқығы ретіндегі шартты құқықтың элементі бар, ол бойынша тараптар халықаралық коммерциялық төрелікті басшылыққа алуға құқылы және т.б. Олар санкцияланған жағдайда, нақты *сот прецеденттерін*, мысалы, ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысын қолдану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Сот прецеденттері АХҚО аумағында қолданылатын «Астана» халықаралық қаржы орталығының (АХҚО) Сотында қолданылуы мүмкін (Қазақстанның астанасында құрылған).

¹ҚРКК 1997 жылғы 6 наурыздағы «Қазақстан Республикасы Конституциясы 4-бабының 1-тармағын; 14-бабының 1-тармағын, 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасын, 79-бабының 1-тармағын және 83-бабының 1-тармағын ресми түсіндіру туралы» № 3 қаулысы.

²2017 жылғы Конституциялық реформамен бұдан былай ҚР Президентінің заңды күші бар жарлықтарды немесе конституциялық заңдарды шығару мүмкіндігі алынып тас-талды.

³Сол жерде.

2015 жылы 7 желтоқсанда АХҚО туралы Конституциялық заң қабылданды, оған сәйкес құрылатын «Астана» халықаралық қаржы орталығының аумағында қолданылатын құқықтың Ұлыбритания құқықтық жүйесінің ядросы – Англия мен Уэльстің құқығымен байланысы көзделген. Аталған Конституциялық заңның 4-бабында Орталықта қолданылатын құқық ҚР Конституциясына негізделген және осы Конституциялық заңнан; Англия мен Уэльс құқықтарының қағидаттарына, нормалары мен үлгілеріне және (немесе) өз өкілеттіктері шегінде Орталықтың органдарымен қабылданатын әлемдік жетекші қаржы орталықтарының стандарттарына негізделуі мүмкін оған қайшы келмейтін Орталықтың актілерінен; Конституциялық заң және Орталықтың актілерімен реттелмеген бөлігінде ҚР қолданыстағы құқығынан тұрады деп жазылған.

Тәжірибе үшін қандай актілердің нақты қолданылатыны туралы мәселенің маңызы зор. ҚР КК 1996 жылғы 28 қазандағы №6/2 қаулысында қолданыстағы құқыққа мынадай нормалар жатады деп белгіленген «нормалары мен Республиканың басқа да осы бапта келтірілген нормативтік құқықтық актілері, сондай-ақ бұзылмаған халықаралық міндеттемелері түсінілуі тиіс. Бұрынырақ қабылданған актілерге белгіленген тәртіпте өзгертулер мен толықтырулар енгізілген, сондай-ақ жаңа актілер қабылданған жағдайда, бұл актілердің нормасы қолданылып жүрген құқық құрамына енгізіледі, ал күші жойылды деп танылғандар – ол қатардан шығарылып тасталады. Жаңадан қабылданған нормалар өз күшіне Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 5) тармақшасында бекітілген Заңның кері күші туралы ережелер сақтала отырып енгізілуі тиіс». Қолданыстағы құқыққа заң күші бар және қолданысқа енгізілген нормативтік құқықтық актілер жатады.

Заңдылық режимін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік тілдегі нормативтік құқықтық акт мәтінінің мемлекеттік және өзге де органдар мен ұйымдарда қолданылатын ресми тілдегі нормативтік құқықтық акт мәтінімен бірдей болуы және қайшы келмеуі қажет.

4.2. Конституцияның – мемлекеттің негізгі заңы немесе жоғары заң күшіне ие екендігі туралы әлем елдерінің барлық конституцияларында тікелей көрсетілмеген. Ол туралы, мысалы, Жапония Конституциясының 98-бабында айтылады: «Осы Конституция елдің Жоғарғы заңы болып табылады және оның ережелеріне тұтастай немесе ішінара қайшы келетін қандайда болмасын заңдар, жарлықтар, рескриптілер немесе басқа да заңнамалық актілердің заң күші жоқ»¹. ҚР Конституциясының 4-бабының 2-тармағында «Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады» деп жазылған.

Батыстың әдебиеттерінде «әрбір елде іс жүзінде бір емес, бірнеше конституция бар, олардың әрқайсысы қандай да бір саланы қамтиды. Дер-

¹ Буржуазиялық мемлекеттердің конституциялары: Оқу құралы /Құрастырған В.В. Маклаков. М.: 1982. 262 – 263-б.

бес акт ретінде, атап айтқанда, экономикалық, саяси, заң, әлеуметтік конституция және «қауіпсіздік жөніндегі конституция» (security constitution) қарастыру ұсынылатындығы»¹ туралы көзқарастар кездеседі. «Теориялық-әдістемелік ретінде де, саяси-құқықтық көзқарас ретінде де ол ақталмайды, – деп жазады М.Н.Марченко. – Қалыптасқан және өмірдің өзі бірнеше рет растаған өзін-өзі ақтамайтын айғай-сүрең көптеген сұрақтар туындатады және оларға қанағаттанарлық жауап бермейді»². Батыстық авторлардың осы плюралистік көзқарасының ұтымды дәнегі әлеуметтік нормалардың әрбір саласында әлеуметтік нормалар мен құқықтық актілердің иерархиясы қағидатын енгізуге олардың ұмтылуы болу керек. Алайда, бұл конституцияның нормативтік құқықтық акт ретінде ұлттық құқық саласында барлық нормативтік құқықтық актілер арасында иерархиясы бойынша жоғары болып табылатынын жоққа шығармайды. Бұдан басқа, мемлекет ресми конституцияны ғана заңнамаларға, мемлекеттік билікке және басқаруға, экономикалық және саяси негіздерге, қоғамның жүйелеріне, түрлі салаларда адам құқықтарына жатқызылған ережелер мазмұндалған жоғары заң күші бар нормативтік құқықтық актілерді ғана таниды. Бұл жерде ұлттық құқық саласында ешқандай да өзге актілер, соның ішінде, өздері жатқызылатын әлеуметтік нормалардың тиісті топтары арасында маңызды рөл атқара алатын өзге де әлеуметтік нормалар (саяси, экономикалық), құқықтық емес басқа да салаларда актілер ресми түрде конституциямен бәсекелесе алмайды.

Конституция – саяси-құқықтық нақтылықтың заңдық құрылымдық-функционалдық тірегі, заңнамалар жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуының жинақталған ақпараттық бағдарламасы.³ Сол үшін Конституцияға *ең жоғары заңды күші бар* акт сипаты бөлінген, олар бұлжытпай орындалуы, Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылуы керек. Мемлекеттік органдардың бүкіл нормативтік және құқық қолданушылық актілері, мемлекеттің бүкіл лауазымды тұлғаларының, ел аумағындағы заңды және жеке тұлғалардың қызметі Конституцияға сәйкес болуы керек. Солай дегенмен де, Конституцияның ережесі өзінің нақтылығымен және мағыналық мазмұнының көлемімен ерекшеленеді. Осыған байланысты, конституциялық нормаларды қоғамдық қатынастарда іске асыру үшін жоғарғы және жергілікті мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық актілері нормаларының тармақталған желілері, қосымша жүйелері,

¹ Қараңыз: FuoriKandSankariS. (eds.) The Many Constitution of Europe. London, 2010. P. 9-11; МарченкоМ.Н. Посткеңестік Ресейдің Конституциясы: теория проблемасы және таным әдістемесі // Мемлекет және құқық (М.). 2013, № 12. С. 31.

²МарченкоМ.Н. Посткеңестік Ресейдің Конституциясы: теория проблемасы және таным әдістемесі // Мемлекет және құқық (М.). 2013, № 12. С. 32.

³ Конституция мен қоғам дамуының байланысы туралы толығырақ. Қараңыз: С.Ф.Ударцев Конституция және қоғам эволюциясы (құқық теориясы мен философия мәселелері). СПб: Университеттік баспа консорциумы. 2015. -388-б. С.Ф.Ударцев Конституциялық реформа: теорияның кейбір мәселелері //Құқық және мемлекет. 2015. №3 (68). Тақырып нөмірі: Қазақстан Конституциясына 20 жыл. – 44-49-б.

буындары, сондай-ақ олардан туындайтын құқық қолдану актілері тізіліп қойылуы мүмкін (ал кейбір жағдайларда тиіс).

Конституция – қоғам өмірін қолдауға және дамытуға бағытталған, өзінде қаланған мақсаттарын, құндылықтарын, принциптерін, идеяларын, нормаларын ескере отырып, белгілі бір мағынаға рұқсатты дамытудың әлеуеті бар саяси-құқықтық шынайылықтың үлгісі.

Конституцияның тікелей қолданылуы және іске асырылуы – біржолғы әрекет емес, қоғам эволюциясының, Конституцияның және заңнамалардың және нақты қоғамдық қатынастардың өзара іс-қимылы қоғамдық эволюция контекстін дамытатын күрделі, көпжоспарлы, шексіз процесс.

Конституцияның тікелей қолданылуы заңнама жүйелерінің қағидаттарды, Конституцияның нормаларын, олардың мәнін, олардың ресми түсіндірмелерін сіңіруі. Бұл ретте, оны іске асыру сатысына дейін барлық қолданыстағы заңнамалардың конституциялық нормалармен қосылуы, ұластырылуы жүргізіледі. Кері байланыстың осы процесінде, өкінішке орай, түрлі бағыттағы әсерлер және көптеген өзге ішкі және халықаралық факторлар – экономикалық, саяси, құқықтық және саяси мәдениеттің жай-күйі, құқықтық және саяси сананың дамуы деңгейі, қалыптасқан дәстүрлер, әдет-ғұрыптар көрсетіледі.

Қазақстанда Конституцияның жоғары заңды күші туралы конституциялық ережеге сәйкес ол Республиканың бүкіл аумағында қолданылады, соттар істерді қараған кезде барлық қажетті жағдайларда Республика Конституциясын тікелей әрекет ету актісі ретінде қолдануы тиіс. Конституцияның 78-бабында көзделген жағдайларда («Егер сот қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса») ҚР КК жүгінуі тиіс (оны олар түрлі себептермен жиі жасайды)¹.

4.3. Жаһандану жағдайындағы Қазақстанның құқықтық саясатында «күннен-күнге көбейетін халықаралық-құқықтық аспекті бар». 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында «ұлттық заңнаманы қабылданған халықаралық міндеттемелер мен халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру жұмысын жалғастыру керек. Сонымен бірге

¹ *Әбдірасулов Е.Б.* пікірі бойынша ҚР Конституциялық Кеңесі жүгінуге соттардың құқықтарын байланыстыру «қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акті Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірген» жағдайларда ғана Конституциялық Кеңестің қызметін тарылтады және Конституциялық нормаларды тікелей қолдану және басқа жағдайларда оны қорғау бойынша соттардың мүмкіндіктерін кішкене шектеді. Қараңыз: *Әбдірасулов Е.Б.* Заң және Конституция нормаларын түсіндіру: теория, тәжірибе, рәсімдер / *С.З. Зимановтың жалпы редакциясы.* Алматы: Өркениет, 2002. 377-б.). Жоғары мемлекеттік органдар арасында өкілеттіктерді қайта бөлу жағдайында және конституциялық бақылау органын нығайту қажеттігімен байланысты, сот органдарының Конституциялық Кеңеске олардың жүгінуі бойынша құзыретін белгілі бір кеңейту биліктердің оңтайлы теңгерімі үшін оң мәні болуы мүмкін.

аталған жұмыста, ең алдымен, ішкі қажеттіліктер мен елдің дамуындағы басымдықтарды басшылыққа алу қажет».

1993 жылғы ҚР Конституциясының 3-бабында Республикада танылған адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қатысты барлық халықаралық құқықтық актілер заңдар алдында басымдыққа ие болатыны туралы норма қамтылған болатын.

1995 жылғы ҚР Конституциясының 4-бабы 3-тармағында¹ Республика ратификациялаған, яғни Парламенттің белгіленген рәсімдерді сақтай отырып, *тиісті заңды қабылдау арқылы бекіткен* халықаралық шарттардың оның заңдарынан басымдығы болады деп белгіленген.

2017 жылғы конституциялық реформа барысында 1995 жылғы Конституцияның 4-бабы 3-тармағына маңызды толықтыру енгізілді, ол туралы төменде айтылады. Бірақ, алдымен ҚР Конституциясы бойынша бекітілген халықаралық шарттардың басымдығы туралы сақталған нормаға тоқталайық.

Халықаралық шарттар туралы Заңның 11-бабына (Ратификациялауға жататын халықаралық шарттар) сәйкес, мынадай: 1) нысанасы адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары болып табылатын; 2) орындалуы қолданыстағы заңдарды өзгертуді немесе жаңа заңдарды қабылдауды талап ететін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында көзделгеннен өзге ережелерді белгілейтін; 3) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының өтуі туралы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ерекше экономикалық аймағын және құрлықтық қайраңын межелеп бөлу туралы халықаралық шарттарды қоса алғанда, Қазақстан Республикасының басқа мемлекеттермен аумақтық межелеп бөлінуі туралы; 4) мемлекетаралық қатынастардың негіздері туралы, қарусыздану немесе қару-жараққа халықаралық бақылау жасау, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мәселелер бойынша, сондай-ақ бітімгершілік халықаралық шарттар мен ұжымдық қауіпсіздік туралы халықаралық шарттар; 5) Қазақстан Республикасының мемлекетаралық бірлестіктер мен халықаралық ұйымдарға қатысуы туралы, егер мұндай халықаралық шарттар Қазақстан Республикасының егемендік құқықтарының бір бөлігін жүзеге асыруды оларға беруді көздейтін болса немесе олардың органдары шешімдерінің Қазақстан Республикасы үшін заңдық тұрғыдан міндеттілігін белгілесе; 6) мемлекеттік қарыздар туралы; 7) гуманитарлық көмектен және дамуға ресми көмектен басқа, Қазақстан Республикасының экономикалық және өзге де көмек көрсетуі туралы; 8) қол қою кезінде келіссөздерге қатысушы тараптардың кейіннен оларды ратификациялау туралы келіскен; 9)

¹ ҚР Конституциясының 4-бабының алдыңғы редакциясына ресми түсіндірме. Қараңыз: Ударцев С.Ф. [Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-баптың түсіндірмесі] // Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме. Редакциялық алқа: М.Т. Баймаханов, В.А. Малиновский, С.Н. Сәбікенов, С.С. Сәртаев, М.К. Сүлейменов, И.И. Рогов. 30-бап түсіндірмесі. – Алматы: Раритет, 2015. – 552 с. – 36–49 бб.

егер халықаралық шарттарда мұндай келісім ратификациялау арқылы білдірілетіні көзделсе, халықаралық шарттар ратификациялауға жатады.

Халықаралық құқық (римдік құқықта «халықтың құқығы», ХІХ ғасырдағы заң білімінде «жалпыхалықтық құқық» термині пайдаланылды) өзінің табиғаты мен нысанасы бойынша құқықтың неғұрлым жоғары тәртібінде болады. Халықаралық құқықтың жалпы сипатына байланысты халықаралық шарттарға сәйкес көбінесе түрлі тараптардың қарама-қарсы мүдделеріне ол ұлттық құқықтың нормаларына қарағанда қолданыстағы құқыққа неғұрлым жақынырақ болады¹. Г.Гроцийдің өзі барлық халық үшін ортақ құқықты анықтай отырып, салыстырмалы құқық арқылы қолданыстағы құқықты табуға болады деп жазып кеткен. Халықаралық құқық атап айтқанда, алдымен осындай негіздерде қалыптасады. Бірақ ол да халықаралық қауымдастықтың мұқтажығынан қалуы мүмкін, адамзаттың даму процесінде өзгереді және жетіледі, құқық дамуының шекті деңгейі болып табылмайды. Белгіленген беталысты ескеріп, құқықтық дамудың келесі деңгейлері – планетарлық және одан ары – әзірге, болжалды өркениетаралық (егер бүкіл адамзатты біртұтас ретінде, әйтсе де күрделі ұйымдастырылған өркениет ретінде қарастырсақ) болуы мүмкін. Осының барлығы жасалатын халықаралық шарттарға, мүмкін оларды түсіндіру және ұлттық мүдделерді ескеру тұрғысынан перспективасына мұқият және жан-жақты сараптама жасауды талап етеді.

ҚР КК 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 қаулысында мына маңызды тұсына назар аударады: «Бекітілген халықаралық шарттардың заңдардан басымдығы және Республиканың аумағында тікелей қолданылуы дегенде, мұндай шарттар нормаларының заң нормаларына қайшы келетін реттерде басымдығы көзде тұтылады». Заңдар мен бекітілуге жатпайтын шарттардың үйлеспеушілігі туындаған кезде заңдар басымдыққа ие болады. Бұл ретте, үйлеспеушілік Қазақстандағы қолданыстағы заңнамалары шегінде халықаралық құқықтың нормаларына сәйкес келісім рәсімдері арқылы шешіле алады.

ҚР КК 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 осы қаулысында заң алдында басымдығы бар 1993 жылғы Конституцияға сәйкес Республикада бұрын жасалған (олардың ратификациялануына қарамастан) және 1995 жылғы жаңа Конституцияны қабылдағаннан кейін қолдануын жалғастырған халықаралық шарттар туралы мәселе қаралған.

ҚР Конституциясының 4-бабы 3-тармағының ережесі планетадағы адам өмірінің экономикалық, саяси, құқықтық, ақпараттық, мәдени, өзге де саласын қамтып алған жаһандандудың дамып келе жатқан процесі жағдайында құқық эволюциясының жалпы заңдылығын көрсетеді, теңқұқылы серіктес ретінде Қазақстанның әлемдік қауымдастықтағы ин-

¹«С.В.Черниченконың пікірі бойынша қолданыстағы құқық пен позитивті халықаралық құқық арасындағы шегара көбінесе байқалмайды. Мемлекет ішіндегі құқықтан қолданыстағы құқықтың іздерін табу қиындық туындатады» Қараңыз: Черниченко С.В. Философия және халықаралық құқық бойынша очерктер. М.: 2009. 702-б.

теграциясын қамтамасыз етеді. *Жаһандану жағдайында Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажеттігі мен мүмкіндігін көрсететін шоғырландыру* ретінде барлық халықаралық шарттарға қатысты Конституция нормаларының басымдық принципінің сақталуының да маңызы зор. Осыған байланысты, ратификацияланған шарттар санының едәуір өсіп келе жатқанын ескере отырып, Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі халықаралық шарттарын бекіткенге дейін олардың Конституцияға сәйкестігін тексеру құқығына ие (ҚР Конституциясының 72-бабы 2-1-тармағының 3) тармақшасы).

Тарихи даму барысында ұлттық құқық ғана емес, сонымен бірге халықаралық құқық та сөзсіз дамиды. Халықаралық құқық та қатып қалған, біржолата мәлім және өзінің барлық элементтері жетілген болып табылмайды. Халықаралық алаңда күштер арақатынасының өзгеруі, әлемдік көшбасшы елдердің немесе олардың топтарының – тарихи ауысуы, әлемдік саясатта күштер орталығының жаңа конфигурациясының туындауы, халықаралық жанжалдар мен дағдарыстар халықаралық құқыққа, оны түсіндіруге және қолдануға, халықаралық ұйымдардың қызметіне ықпалын тигізеді. Әртүрлі елдердің құқықтық дамуының түрлі жылдамдығы мен ерекшелігін ескере отырып, халықаралық құқық өз дамуында ұлттық құқықты басып озуы, сол сияқты одан артта қалуы мүмкін. Ұлттық құқықта жаңа буын заңнамасының элементтері жиі пайда болуы мүмкін, ал халықаралық құқықта күрделі және ұзақ талқылау рәсімдерін, көпжақты келісуді, бекітуді кейде талап ететін халықаралық қатынаста бұрынғы жағдайды көрсететін бұрынырақтағы шарттардың қолданылуы жалғасын табуы мүмкін. Дамудың қандай да бір кезеңдерінде әртүрлі себептер бойынша әртүрлі елдердің халықаралық және ұлттық құқығының кезеңдер динамикасының, қозғалыс бағытының, даму бағытының үйлеспей және сәйкес келмеуі орын алуы мүмкін.

Сонымен бірге, ұлттық құқыққа қарағанда халықаралық құқық нормалары (оларды ерікті орындауға есептелген) алуан түрлі жағдайларды, әртүрлі қарқынды дамитын жайларды одан көбірек қорыту мен қамтуды болжайды. Нәтижесінде көптеген нормалар өте икемді, кең, ал кейде әр түрлі мәні болады. Құқықты түсіндіру теориясында және сот практикасында да (атап айтқанда, халықаралық соттар судьяларының арасында) оларды түсіндіру мен қолдану кезінде осы немесе өзге нормалардың неғұрлым кең мағынасын анықтауды ұмтылудан неғұрлым тар мағынасын іздеуді белгілегенге дейінгі әртүрлі тәсілдер бар¹, бұл жекелеген халықаралық-құқықтық нормаларды әртүрлі түсіндіруге әкеп соғуы мүмкін.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, мемлекет, оның ішінде қазіргі мемлекет, әсіресе олардың ішіндегі ең күштісі, олардың одақтары,

¹Қараңыз, мысалы.: А.А.Қараев Конституцияны құқықтық қорғау: демократиялық конституционализм дәстүрлері және Қазақстанның тәжірибесі: Монография. Алматы, 2010. – 159-161-б. Сондай-ақ, қараңыз: Абдрасулов Е.Б., Абдрасулова Г.Э. Азаматтық-құқық нормаларын соттық қолдану және түсіндіру: Монография/К.Ә.Мәми жалпы ред. Астана, 2007. – 304-б.

халықаралық қатынастарда және халықаралық құқықта заң үстемдігін үнемі сақтай бермейді. «Қосарлы стандарттар», «күштінің құқығы» өзі туралы жиі білдіріп тұрады, оның үстіне – әсіресе ХХІ ғасырдың басында дезинтеграцияға, фрагментацияға байқалған үрдістер және «түсті революция» арқылы өткен бірқатар елдерде басқарылмайтын жағдайы кезінде ресми бейбіт уақытта жаһандық «турбуленттік», «гибридтік соғыстар» жағдайында кейде басымдық көрсете бастайды¹.

Мұндай жағдайда халықаралық құқық нормаларында және оларды түсіндіруде, халықаралық соттардың шешімдерінде белгілі бір көшбасшы елдердің немесе елдер тобының мүдделері ерекше айқын байқалуы мүмкін. Осыған байланысты оларға қол қою және бекіту кезінде халықаралық-құқықтық құжаттарды барынша мұқият зерделеу, сондай-ақ тарихи мәнмәтін динамикасын ескеріп, оларды іске асырудың ықтимал салдарын, нормалардың ықтимал мағынасын ескере отырып, мұндай жағдайда халықаралық-құқық құжаттардың нормаларын барынша мұқият қолданысқа енгізу қажеттігі туралы мәселе көкейкесті болып табылады.

Халықаралық ұйымдардың халықаралық-құқықтық актілерімен және т.б., сол сияқты ұлттық құқықпен, мысалы, әлем елдерінің ұлттық құқығындағы азаматтық, сауда, кәсіпкерлік, азаматтық процестік кодекстерінің тиісті тарауларымен тікелей байланысты халықаралық жеке құқық белсенді жетілдіріледі және одан әрі дамитын болады.

Халықаралық құқықтың жедел дамуы және ұлттық құқықпен оның өзара іс-қимылының нысандары әлемдегі іргелі ғылыми-техникалық, экономикалық және саяси өзгерістер аясында дамудың жалпы беталысын анық түсінуді, халықаралық құқық нормаларының басымдығын кеңейтуді және арттыруды талап етеді. Сонымен бірге, бұл ұлттық экономиканы дамыту, ұлттық дәстүр мен мәдениетті сақтау үшін қолайлы және тиімді жағдайды құру, ұлттық қауіпсіздікті, экологияны қамтамасыз ету көзқарасы тұрғысынан нақты тарихи мәнмәтінде халықаралық және ұлттық құқықтың жекелеген нормаларының ситуациялық өзара іс-қимылына барынша мұқият қарауды талап етеді. 2017 жылғы 10 наурыздағы ҚР Заңына қол қою рәсімінде сөйлеген сөзінде Мемлекет басшысы «қарқынды технологиялық революция қазіргі әлемде жаһандық экономикадағы жаңа нақты ахуалды құрады... Жаңарған Конституция – бұл уақыт сын-қатеріне біздің жауабымыз» деп атап көрсетті.²

¹ Ол туралы толығырақ қараңыз. Мысалы: Марочкин С.Ю. Дамудың жалпы бағдары ретінде құқықтық жүйелердің өзара іс-қимылы (халықаралық қауымдастықтың құқық үстемдігі қағидатына қатынасы: ниеті және нақты шындық) // Ресей заң журналы. № 5 (98), 2014. 15-25-б.

² Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңға жария қол қою рәсімінде сөйлеген сөзі. 2017 жылғы 10 наурыз. // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты http://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-nursultana-nazarbaeva-na-ceremonii-publicnogo-podpisaniya-zakona-o-vnesenii-izmenenii-i-dopolnenii-v-konstituciyu-respubliki-ka (13.06.2017 ж.).

ҚР Конституциясының 4-бабы 3-тармағының жаңа редакциясында (2017ж.) заңдарға қатысы бойынша халықаралық шарттарды ратификациялау басымдығы туралы ереже қалдырылды, бірақ халықаралық шарттардың қолданылу тәртібі мен талаптары Қазақстанда заңнамамен айқындалатындығы туралы жаңа ереже енгізілді.

ҚР Конституциясының қолданыстағы редакциясының 4-бабы 3-тармағының екі сөйлемін *бірлікте, біртұтас ретінде* қарау және түсіндіру қажет.

Жаңа норма халықаралық құқыққа қарамастан халықаралық шарттарды өз еркімен орындамауды білдірмейді. Қазақстанның сонау 1993 жылдың наурызында-ақ¹ халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясына қосылған болатын.

Халықаралық шарттарды қолдану тәртібі мен талаптарын заңнамамен анықтау туралы жаңа ереже бас тарту немесе жаһандандудың объективті процесіне қарсы тұру үшін қабылданған жоқ. Ол халықаралық қатынастардың шиеленісуінен туындаған салдарды мүмкін болатын және қажетті жерде белгілі бір жеңілдету, біртіндеп пайдалану, қарқынды, мерзімдерді, шарттардың мазмұнын және оның ілесімі жағдайларын ескеріп, халықаралық шарттармен байланысты синхронды немесе жүйелі процестердің өту нысандарын түзету, әртүрлі нормалар әрекетін енгізу үшін енгізілді.

Вена конвенциясының 26-бабына (*Pacta sunt servanda*) сәйкес «қолданыстағы әрбір шарт оның тараптары үшін міндетті және олар адал орындалуға тиіс».²

ҚР КК 2006 жылғы 18 мамырдағы №2 өзінің қаулысында осыған байланысты: «Вена Конвенциясының 26-бабымен белгіленген «*pacta sunt servanda*» принципіне сай қолданыстағы әрбір шарт оның тараптары үшін міндетті және адал орындалуға тиіс. Бұл принцип сондай-ақ, БҰҰ-ның Жарғысына сәйкес мемлекеттердің алған міндеттемелерін адал

¹Қазақстан Республикасының 1969 жылғы халықаралық шарттар туралы Вена конвенциясына қосылуы туралы. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1993 жылғы 31 наурыздағы қаулысы.

ҚР КК 2006 жылғы 18 мамырдағы № 2 қаулысында ратификация және қосылу мәні бойынша тепе-тең деп арнайы атап көрсетілген: «Вена Конвенциясының нормалары халықаралық шартты ратификациялау мен халықаралық шартқа қосылу арасында құқықтық салдары жағынан айырмашылық белгілемейді (11, 14 және 15-баптар). Біріккен Ұлттар Ұйымының Құқықтық мәселелер жөніндегі басқармасының Келісім-шарт секциясының түсіндірмесіне сай, «қосылу да, ратификациялау секілді сол бір құқықтық салдарға әкеп соқтырады».

Халықаралық құқық пен Республиканың ұлттық заңнамасының нормаларынан келіп шығатыны, халықаралық-құқық аспектісінде қосылу, егер Парламент оны заң қабылдау арқылы іске асырған болса, онда ратификациялау секілді сол бір құқықтық салдарға әкеп соқтырады.

²Сол жерде. Сондай-ақ, ҚР КК 2000 жылғы 11 қазандағы №18/2 қосымша қаулының қараңыз Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы.

орындау принципі ретінде, Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысына сәйкес Мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынастар мен ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық принциптері туралы 1970 жылғы 24 қазандағы декларацияда да бекітілген.

Сонымен бірге, Конституциялық Кеңес 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 қаулыда көрсеткеніндей, Вена Конвенциясы «шарттың орындалу тәртібін айқындамайды. Бұл мемлекеттердің конституциялық және заң шығарушылық төтенше құзырына жатады және халықаралық құқықтың жаппай танылған принципі – мемлекеттердің егемендік теңдігінен келіп шығады».

Халықаралық шарттар құқығы туралы Вена конвенцияның 27-бабында (Ішкі құқық және шарттарды сақтау) «Тарап шартты орындамауы үшін ақтау ретінде өзінің ішкі құқығының ережесіне сілтеме жасай алмайды. Бұл қағида 46-бап үшін зиянсыз қолданылады». Осында атап көрсетілген Вена конвенциясының 46-бабында мынадай қағида белгіленген:

1. «Мемлекет ол үшін шарттың міндеттілігіне оның келісімі, егер аталған бұзушылық анық болмаса және ішкі құқығының аса маңызды мәні бар нормаларына қатысты болмаса, оның келісімінің күші жоқ негіз ретінде шарттарды жасау құзыретіне қатысты оның ішкі құқығының осы немесе өзге ережесін бұзудан көрінген мән-жайларға сілтеме жасауға құқығы жоқ.

2. Егер ол осы мәселеде адал және кәдімгі практикаға сәйкес әрекет ететін кез келген мемлекет үшін объективті анық болса, бұзушылық айқын болып табылады».

1995 жылғы ҚР Конституциясының 4-бабы 3-тармағының бұрынғы редакциясы мынадай нормадан тұрады: «Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шарт бойынша оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайдан басқа реттерде, тікелей қолданылады». Осы тармақтың жаңа редакциясында, бұдан бұрын атап өтілгендей, сөйлемнің екінші бөлігінің орнына «заңдарынан» сөзден кейін мынадай ереже жазылған: «Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылу тәртібі мен талаптары Республиканың заңнамасында айқындалады».

Конвенция халықаралық шарттарды қолдану тәртібі мен жағдайлары туралы арнайы баптардан тұрмайды. Олар шарттарды сақтаудың халықаралық қағидаларына, нақты шарттардың мазмұнына сәйкес келуі тиіс. Әртүрлі жағдайларды ескеріп, 1969 жылғы Вена конвенциясы 31-33-баптарда оларды түсінуге және қолдануға қатысы болуы мүмкін халықаралық шарттарды түсіндіруге жалпы тәсілдемені белгіледі.

Жаһандық және өңірлік интеграция процестерінің, сондай-ақ халықаралық аянда күштер арақатынасы динамикасының өте жылдам дамуы жағдайында, әсіресе әлемдік дағдарыс және әлемдік тәртіптің кейбір

негіздерін қайта пішімдеудің болып жатқан қайшы процесі жағдайында,¹ осы ереже ұлттық мемлекет үшін аса маңызға ие болады. Осы жағдайларда ұлттық мемлекет мемлекетті нығайту, тұрақты дамытуды және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша қосымша шаралар қабылдауға мәжбүр.

ҚР Конституциясының 4-бабының 3-тармағындағы жаңа конституциялық норма жаһандық және өңірлік интеграция жағдайында ұлттық мүдделерді қорғауға бағытталған. Сонымен бірге, өзінің ресми шешілуін талап ететін мәселелер де бар, атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің халықаралық шарттардың қолданылуы туралы мәселелерді жаңадан түсіндіруі.

Расында, «тәртіп» және «жағдайлар» жеткілікті дәрежеде, әсіресе олардың үйлесімінде кең мағыналы ұғымдар. Оның үстіне, қазіргі құқық теориясы құқықты түсіндіруде мәтінге ғана емес, сонымен бірге оны іске асыруға, нормативтік құқықтық актілердің қолданылуына ерекше мән береді.

«Заңнама» да мәні бойынша кең мағынасында әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік органдар шығаратын нормативтік құқықтық актілердің бүкіл ұлттық жүйесін қамтитын өте кең ұғым.

Бұл жағдайда «заңнама» сөзінің мағынасын түсіндірген кезде Конституцияның 4-бабы 3-тармағының жаңа редакциясында ҚР Конституциясының 3-бабын ескеру қажет сияқты. Республика Конституциясының 3-бабына сәйкес «мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» (3-баптың 1-тармағы) және «халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді» (3-баптың 2-тармағы). Сондай-ақ, Негізгі Заңның 3-бабының 3-тармағында мыналар көзделген: «Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудаланады. Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің, сондай-ақ өзінің конституциялық өкілеттігі шегінде Парламенттің құқығы бар. Республика Үкіметі мен өзге де мемлекеттік органдар мемлекет атынан оларға берілген өкілеттіктері шегінде ғана билік жүргізеді». Халықаралық шарттар бүкіл

¹ Канада саясаткері және экономисі Петр Дуткевич және оның тең авторлығы Д.Б. Казаринова, әлемдік жүйенің дезинтеграцияға байқала бастаған беталысына маңыз бере отырып, былай деп жазды: «Біз хаостың, түбегейлі басқа әлемнің туындап келе жатқанын түсінеміз. Осы әлемде халықаралық шарттардың нормалары мемлекетаралық қатынастарды айқындамайтын болады, ішкі және мемлекеттер арасындағы қатынастар өзгереді, жаңа блоктар құрылады. Ұлттық мемлекеттер көзқарасы тұрғысынан сирек басқарылатын немесе мүлдем басқарылмайтын ахуалдар туындайды». Қараңыз: Дуткевич П., Казаринова Д.Б. Жаһандану кезеңінің аяғы: себептері және салдары. Рельстен шығып кеткен пойыз // Халықаралық Лихачевский ғылыми оқулар – 2017. «Жаһандық әлем: болашақтың жүйелі жылжуы, сын-қатерлері және контурлары». Сайт: Д.С. Лихачев алаңы – http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2017/dokladi/Dutkevich_Kazarinova_plen_rus_izd.pdf (23.06.2017 ж.).

халықтың мүддесіне қатысты болғандықтан, оларды ең алдымен халық өкілдерінің бірінші конституциялық мәртебесі бар субъектілер, яғни халықтың өзі референдум арқылы, сондай-ақ Президент пен Парламент шеше алады. Осылайша, «заңнама» ұғымының кең мағынасын құрайтын кез келген нормативтік құқықтық актілермен халықаралық шарттарды қолдану тәртібі мен жағдайлары және осылайша ұлттық заңдармен оның арақатынасы анықтала бермейді. ҚР КК осы мәселе бойынша «заңнама» сөзінің кең мағынасын шектеп, ресми түсіндірмеде кейбір нақтылау жасауына тура келеді.

Айта кететіні, ҚР КК осы бағытта өз ұстанымын бірнеше рет тұжырымдаған болатын. Мәселен, ҚР КК 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 нормативтік қаулысында былай жазылған: «Конституциялық Кеңес, Республика Президенті мен Парламентінің бұл көрсетілген конституциялық өкілеттіктері халықтың ерік-жігері мен мемлекет егемендігін жүзеге асырудың, сыртқы саясаттың негізгі бағыттарын, халықаралық қатынастар саласында Республика Конституциясының ережелері мен нормалары іске асырылуын қамтамасыз етудің нысаны болып табылады деп есептейді (ҚР КК 2006 жылғы 18 мамырдағы №2 және 2008 жылғы 26 маусымдағы № 5 қаулылары)».

ҚР КК 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 осы нормативтік қаулысында: «Конституциялық Кеңес, халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының, Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтитындығы, және Конституцияда белгіленген мемлекеттің біртұтастығын және аумақтық тұтастығын, Республиканы басқару нысанын өзгертуге болмайтындығы туралы Конституцияның 2-бабы 2-тармағының және 91-бабы 2-тармағының ережелерін бұзатын шешімдері Қазақстан үшін міндетті деп танылмайды деп есептейді. Адамды және адамның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең қымбат қазынасы деп паш ететін Негізгі Заңның 1-бабының 1-тармағын негізге алып, Комиссияның (Кеден одағының комиссиясы туралы сөз болып тұр – С.У.) адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін шешімдері республика заңдарынан басым тұратын және тікелей қолданылатын сипатқа ие болмайды» деп атап көрсетілген.

Осыған байланысты Конституцияның 4-бабы 3-тармағының жаңа нормасы жаһандану және көпжоспарлы интеграция жағдайында, дағдарысты қоса барлық жағдайларда ұлттық мүдделерді қорғауды қамтамасыз ету үшін барлығын істеуі қажет. Сонымен бірге жаңа норма ұлттық заңнамаға жоғары тәуекелі бар¹ (оны елемеуге болмайды және ескеру қажет) жаһандық турбуленттік кезең жағдайында дамитын халықаралық құқық нормаларын және оларды қолдану, оның ішінде адам құқықтары бойынша нормаларды

¹Ол туралы В.Д.Зорькин жаһандық тәуекелді қоғамда құқық туралы және болашақты құқықтық игеру туралы ойлана отырып, жақсы жазды. Қараңыз, мысалы: В.Д.Зорькин Жаһандық өзгерістер жағдайындағы құқық: монография. М: Норма, 2013. 437-452-б.

қалыпты енгізуді қамтамасыз етуі тиіс. Тарихи жаһандық жағдайлардың ерекшеліктерін түсіне отырып, норманы ресми түсіндіру ұлттық құқықтық саясат стратегиясының, заңнама негіздерінің, халықаралық-құқықтық міндеттемелерді орындаудың және Қазақстан кепілдерінің тұрақтылығына күмәндануды барынша болдырмауы, халықаралық серіктестердің, оның ішінде инвесторлардың елдің құқықтық дамуының және сот жүйесінің болжамдығына сенімділігін қамтамасыз етуі тиіс.

Жаһандық және өңірлік халықаралық интеграция жағдайында халықаралық қатынастың түрлі салаларындағы қызметті үйлестіретін және ұйымдастыратын жаңа халықаралық органдар мен ұйымдар құрылады және бұрынғылары күшінде қалады, халықаралық соттар дами береді. Планетамыздың түкпір-түкпіріндегі жанжалдарды, төтенше жағдайларды реттейтін халықаралық қауымдастықтың рөлі арта береді. Қазақстан қатысатын халықаралық органдар мен ұйымдар олардың мүшелері үшін міндетті немесе дұрыс болуы мүмкін түрлі шешімдер қабылдайды.

ҚР КК 2009 жылғы 5 қарашадағы №6 нормативтік қаулысында Конституцияның 4-бабы 1-тармағының қолданыстағы құқыққа жатқызылған және «өздерін туындатқан халықаралық шарттар шеңберінде» туындайтын «Республиканың басқа да міндеттемелері» туралы ережеге назар аударылды¹.

2009 жылғы 5 қарашадағы аталған Нормативтік қаулының қарар бөлігінде, ҚР Конституциясы 4-бабының нормаларын қарау нысанасына қатысты қолдану Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес құрылатын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдеріне...ҚР Конституциясының 4-бабының Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады және мұндай шешімдер тікелей қолданылады деген нормалары қолданылатынын білдіреді. Бұл ретте, Қазақстанның халықаралық шарттарына сәйкес құрылатын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері ҚР Конституциясына қайшы келмеуі тиіс деп белгіленген.

2017 жылғы конституциялық реформа барысында сондай-ақ ҚР Конституциясының, мемлекетінің және саяси жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін қосымша ережелер енгізілді. Конституцияның 91-бабының 2-тармағында енді былай деп жазылған: «Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың біртұтастығы мен аумақтық тұтастығы, оны басқару нысаны, сондай-ақ тәуелсіз Қазақстанның Негізін салушы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы іргесін қалаған Республика қызметінің түбегейлі принциптері және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының мәртебесі өзгермейді».

¹ Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормаларын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін орындау тәртібіне қатысты қолданыста ресми түсіндіру туралы ҚР КК 2009 жылғы 5 қарашадағы №6 Нормативтік қаулысы.

Қазіргі таңда, Қазақстан адам құқықтары туралы шамамен 60 халықаралық құжаттарға қосылды. Бұл ретте, М.А.Сәрсембаевтың есептеуі бойынша 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Адам құқықтары туралы екі халықаралық пактіде адамның 78 құқығы мен бостандығы мазмұндалған. ҚР 1995 жылғы Конституциясында олардың 27 бекітілген және 51 құқық пен бостандық Негізгі Заңда көрсетілмеген. Сонымен бірге, ҚР Конституциясының 10-33-баптарында адамның және азаматтың 69 құқығы мен бостандықтары жазылған. «Олардың ішінде кем дегенде 37 құқық пен бостандық Адам құқықтары туралы екі Халықаралық пактіде бекітілмеген»¹. Осылайша, қазіргі таңда ұлттық құқықты одан әрі дамыту үшін де, қалыптасқан конституциялық нормаларды ескере отырып, халықаралық құқықты жетілдіру үшін де белгілі бір резервтер бар. Сонымен бірге, халықаралық құқықтан ұлттыққа имплементацияланатын кейбір құқықтар мен бостандықтардың Конституциядан айналып өтіп, заңдарға, әсіресе халықаралық-құқықтық құжаттарды бекіткен соң қабылданатын, атап айтқанда, құқықтық реттеудің неғұрлым арнаулы саласына жатқызылған заңдарға қандай да болмасын нысанда бекітілуі мүмкін екенін назардан тыс қалдырмау керек. Оның үстіне, өзіне өзгерістер мен толықтырулар енгізудің күрделі рәсімдері бар бұрын қабылданған Конституцияда заңға тиісті ережелерді тікелей қосу үшін тыйым салулар мазмұндалмаған.

Халықаралық ұйымның және (немесе) оның органының Қазақстан үшін міндетті шешімі мен Республиканың нормативтік құқықтық актілері арасында қарама-қайшылық туындаған жағдайда, алдағы уақытта мұндай қайшылық жойылғанға дейін халықаралық ұйымның және (немесе) оның органының шешімі қолданылады. Осыған байланысты, Е.М.Абайділдинов «бірқатар еуропалық мемлекеттердің Конституцияларында көрсетілгендей, барлық қатысушылар үшін міндетті шешімдер қабылдайтын ұлттық органдар үстінен өз егемендігінің бөлігін берместен қатысушы елдердің ешқандай да нақты интеграциялануы мүмкін емес»² деп атап өтті. Соны-

¹ Қараңыз: Сәрсембаев М.А. Қазақстандық Конституциядағы және халықаралық-құқықтық жүйедегі адам құқықтарының қатынасы // «Конституция – қоғамды және мемлекетті әлеуметтік жаңғырту негізі» атта халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (30-31 тамыз 2012 ж.) / Астана, Алматы: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ: ИИО, 2012. 208 – 209-б. Адам құқықтары бойынша БҰҰ комитеті және осы Комитеттегі Қазақстанның тұңғыш өкілі – профессор М.А.Сәрсембаев қызметі туралы, сондай-ақ қараңыз: М.А.Сәрсембаев Қазақстан: халықаралық құқықтың практикалық шындырына // Құқық және мемлекет. №1(58), 2013.-39-42; М.А.Сәрсембаев БҰҰ кіру. Адам құқықтары жөніндегі БҰҰ комитеті: сезіну, әсер, талдау. Астана: КТ «Болашақ», 2014.-456 б.

² Қараңыз: Абайділдинов Е.М. ҚР Конституциясының жалпы қабылданған қағидаттармен және қолданыстағы халықаралық құқық нормаларымен қатынасы // Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің және қорғаудың халықаралық-құқықтық нысандарының үйлесімі. Жауапты редактор М.Т.Баймаханов. Астана, 2007. 121-б.

мен бірге, «Халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін шешімдері тікелей қолданылмайды, және, тиісінше, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінен басымдығы болмайды.»¹.

2017 жылғы Конституциялық реформа тағы бір жаңалық енгізді. Енді Конституцияның 44-бабының 10-1) жаңа тармақшасына сәйкес ҚР Президенті адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін, егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде, күшіне енген заңды, халықаралық шартты (құқықтық акт ретінде) Республика Конституциясына сәйкестігіне қарау туралы Конституциялық Кеңеске өтініш жолдайды.

Жаһандану процестерінің дамуы шарасына қарай халықаралық құқық түрлі салаларға, тараптарға және ұлттық құқық нормаларына неғұрлым белсенді түрде әсер ете бастайды. Осыны ескере отырып, қазіргі жағдайда халықаралық шарттарға конституциялық бақылау жасау аса маңызды.

Жалпы, жаһандану процестерінің объективті жағдайында халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасы туралы құқықтық доктрина, сөзсіз дамып келе жатқан халықаралық құқықтың басымдық тұжырымдамасы қалыптасады. Бірақ, осы басымдық механикалық болмауы тиіс. Жаһандық «турбуленттік», әлемнің саяси картасының және күштердің жаһандық орталықтарының өзгеруі, әлемдік дағдарыстар, әркелкілік, ал кейде халықаралық және ұлттық құқық дамуының үйлеспеуі ұлттық мемлекеттерді, олардың зиялыларын мұндай жағдайда өз егемендігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қосымша конституциялық сақтандыруды құруға мәжбүрлейді. Осындай сақтандыру нормалары геосаяси ахуалдардың ықтимал динамикасын және елдің жағдайын, тарихи ерекшеліктерін, тұрақты экономикалық, саяси және құқықтық дамудың қабылданған және іске асырылатын стратегияларын ескеріп енгізіледі.

4.4. ҚР Конституциясының 4-бабының 4-тармағында Конституцияда барлық заңдар (Конституция, Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заңдар, конституциялық заңдар, кодекстер, кодекстерге өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдар, өзге де заңдар, конституциялық заң күші немесе заң күші бар жарлықтар) оны шығарған субъектіге (халық, Парламент, Мәжілісті тарату жағдайында Сенат, Президент) қарамастан жариялануы тиіс деп көзделген.

ҚР Конституциясының 1-бабының 1-тармағында, белгілі болғандай, мемлекеттің ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. ҚР Конституциясының 12-бабының 3-тармағында аза-

¹Қараңыз: Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормаларын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін орындау тәртібіне қатысты қолданыста ресми түсіндіру туралы ҚР КК 2009 жылғы 5 қарашадағы №6 Нормативтік қаулысы.

мат өзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқаратыны жазылған. Осыны ескеріп, ҚР Конституциясының 4-бабының 4-тармағында сондай-ақ азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты деп белгілейді. Бұл азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және міндеттерін қозғайтын барлық нормативтік құқықтық актілерге – негізгі және туынды (соның ішінде, мемлекеттік қызмет көрсету стандарттарына, регламенттерге, ережелерге, нұсқаулықтарға және негізгі нормативтік құқықтық актілермен бекітілетін және олармен біртұтас болып табылатын басқаларына), олардың қосымшаларына (тізбе, есеп кестесі, сәйкестік кестесі және т.б.) қатысы бар.

Осындай жарияланымдар Құқықтық актілер туралы заңның 37-бабына сәйкес мынадай: «Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы», «Қазақстан Республикасының Президенті мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілер жинағы», сондай-ақ «Қазақстан Ұлттық Банкінің Хабаршысы» сияқты ресми басылымдарда жүзеге асырылады. Нормативтік құқықтық актілерді ресми жариялау ҚР Үкіметі белгілеген тәртіпте қатысты конкурстық негізде осындай құқық алған басқа да мерзімді баспа басылымдарында және электронды түрде ҚР нормативтік құқықтық актілерінің эталондық бақылау банкіне жүзеге асырылады. Нормативтік құқықтық актілерді алғашқы ресми жариялау олар күшіне енген күннен кейін күнтізбелік отыз күн ішінде бір мезгілде қазақ және орыс тілдерінде жүзеге асырылуға тиіс екендігі туралы қағида қолданылады (Құқықтық актілер туралы заңның 30-бабының 3-тармағы).

Нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерін кейіннен ресми жариялауды баспа басылымдары ҚР Үкіметі айқындайтын тәртіппен және олар жариялайтын мәтіндер әділет органдарының бақылауымен ҚР нормативтік құқықтық актілерінің эталондық бақылау банкіне сәйкестігі сараптамадан өткізілген жағдайда жүзеге асырады. Нормативтік құқықтық актілердің бейресми жариялануына олар ресми жарияланғаннан кейін ғана жол беріледі. Құқықтық актілер туралы заңның 37-бабының 5-тармағына сәйкес құқық қолдану тәжірибесінде нормативтік құқықтық актілердің ресми жарияланымдары пайдаланылуға тиіс.

Ақпараттық қоғамда құқықтық мемлекетті қалыптастыру заңдар мен халықаралық шарттардың, сондай-ақ өзге де қолданыстағы нормативтік актілердің ашық, қолжетімді, тұрақты түрде жаңартылып тұратын мемлекеттік электронды банкін құруды талап етеді. Соңғы жылдары Қазақстанда тегін әрі жалпы қолжетімді «Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі (АҚЖ) құрылды және жұмыс істейді.

Құқықтың дамуына қарай заңдардың мәні де артуда. Ақпараттық қоғам жағдайында заңдар – құқықтық ақпаратты сақтау үшін қолайлы және жинақы, оны лезде таратуға, көшіруге, жаңартуға және планетаның

кез келген нүктесіне жіберуге мүмкіндік ашатын электронды нысанға ие болды. Осылайша, құқықтың электронды нысаны құқықтық реттеу және басқарудың кез келген ауқымына, сондай-ақ жаһандану кезеңінде ұлттық және халықаралық шарттардың жылдам дамып келе жатқан қарқынына жауап бере алады.